

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN QAVRAYIŞININ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Emilya İlqar qızı Nəsimova

Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı

ORCID: 0009-0005-7482-5499

E-mail: psy.emilyanasibova@gmail.com

Açar sözlər: qavrayış, koqnitiv inkişaf, emosional inkişaf, sosial inkişaf, öyrənmə, özünəinam, özünüqavram

Key words: perception, cognitive development, emotional development, social development, study, self confidence, self perception

Ключевые слова: восприятие, когнитивное развитие, эмоциональное развитие, социальное развитие, изучать, уверенность в себе, самовосприятие

Kiçikyaşlı məktəblilərin qavrayışları koqnitiv, emosional və sosial inkişaf prosesləri ilə formalaşır. Bu dövrdə uşaqların psixoloji xüsusiyyətləri öyrənmə, sosial qarşılıqlı əlaqə və özünü dərk etmə baxımından əhəmiyyətlidir. Bəzi əsas psixoloji xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

Koqnitiv inkişaf fərdin düşünmə, öyrənmə, problem həll etmə və qərar vermə qabiliyyətlərinin zamanla necə dəyişdiyini və yetkinləşdiyini araşdıran bir prosesdir. Bu proses uşaqlıqdan yetişliyə qədər davam edir və psixologiya, təhsil və nevrologiya kimi sahələrdə mühüm tədqiqat mövzudur. Koqnitiv inkişafın ən məşhur nəzəriyyələrindən biri Jean Piajenin nəzəriyyəsidir. Piaje uşaqların idrak inkişafı mərhələlərini dörd əsas mərhələyə ayırırdı :

1. Sensomotor mərhələ (0-2 yaş): Uşaqlar hissləri və motor bacarıqları vasitəsilə ətraflarını araşdırırlar. Bu dövrdə obyektin qalıcılığı kimi əsas anlayışlar inkişaf edir.

2. Əməliyyatdan əvvəlki mərhələ (2-7 yaş): Bu dövrdə uşaqlar simvolları istifadə etməyə başlayırlar. Lakin onların düşüncələri konkretidir və məntiqi düşünmə bacarıqları məhduddur. Qoruma, nizamlama və ya səbəb-nəticə əlaqələri kimi anlayışlar tam başa düşülmür.

3. Konkret əməliyyatlar mərhələsi (7-11 yaş): Uşaqlarda məntiqi təfəkkür və problem həll etmə bacarıqları inkişaf edir. Lakin bu təfəkkür hələ də konkret obyektlərlə məhdudlaşır və mücərrəd düşünmə qabiliyyətləri hələ tam formalaşmayıb.

4. Mücərrəd əməliyyatlar mərhələsi (12 yaş və yuxarı): Gənc fərdlər mücərrəd düşünmək, nəzəri vəziyyətləri təhlil etmək və fərziyyələr inkişaf etdirmək bacarığı qazanırlar. Bu mərhələdə daha mürəkkəb problem həll etmə və tənqidi düşünmə bacarıqları da ortaya çıxır. “Mücərrəd əməliyyatlar mərhələsi fərdin sırf mücərrəd və hipotetik şəkildə düşünmə biləcəyi səviyyədir. Bu, onlara fərziyyələr qurmağa, imkanlar haqqında düşünməyə və deduktiv mülahizələrlə məşğul olmağa imkan verir.” (1, s.117)

Jean Piajenin idrak inkişaf nəzəriyyəsinə görə, kiçik məktəb yaşı qrupundakı uşaqlar konkret əməliyyat dövründədirlər.

Koqnitiv inkişaf təkcə yaşa bağlı proses deyil; eyni zamanda ətraf mühit faktorları, təhsil, sosial qarşılıqlı əlaqələr və mədəni amillər də mühüm rol oynayır. Bundan əlavə, koqnitiv inkişaf prosesində yaddaş, diqqət, dil, təfəkkür tərzini kimi idrak qabiliyyətləri də inkişaf edir.

Bu çərçivədə koqnitiv inkişafı dəstəkləmək, zəngin öyrənmə mühiti təmin etmək, müxtəlif təcrübələr təklif etmək və uşaqların düşüncə proseslərini stimullaşdırmaq vacibdir.

“Perseptual inkişaf” fərdlərin ətraf mühitdən gələn stimulları qavramaq, anlamaq və şərh etmək qabiliyyətlərinin zamanla necə inkişaf etdiyini ifadə edir. Bu konsepsiya ümumiyyətlə uşaqların inkişaf prosesləri kontekstində nəzərdən keçirilir və idrak, emosional və sosial inkişafı birlikdə araşdırılır.

Kiçik yaşlı uşaqların ətraf mühiti qavramasında vizual və eşitmə elementlərinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu dövrdə diqqətin yayınması adi haldır. Uşaqlar diqqətlərini müəyyən bir obyektə yönəltmək və digər stimulları filterləmək qabiliyyətini inkişaf etdirməyə başlayırlar.

Perseptual inkişaf aşağıdakı elementləri əhatə edir:

1. Hissi qavrama: Fərdlərin xarici aləmdən aldıkları stimulları (görmə, eşitmə, toxunma, dad, qoxu) anlamaq və bu məlumatları emal etmək qabiliyyəti.

2. Koqnitiv inkişaf: Bu, uşaqların düşünmə qabiliyyətləri, problem həll etmə bacarıqları və məlumatı təşkil etmə qabiliyyətləri ilə əlaqədardır.

3. Emosional qavrama: O, emosiyaları anlamaq və idarə etmək, başqalarının duyğularını qavramaq bacarığı və empatiya kimi elementləri ehtiva edir.

4. Sosial Qavrayış: Digər fərdlərlə qarşılıqlı əlaqədə sosial siqnalları başa düşmək və şərh etmək bacarığıdır. Bu, sosial inkişafı ilə bağlıdır.

5. Ünsiyyət: Dil və ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı fərdlərin qavrama inkişafında mühüm rol oynayır. Düşüncə və hissləri ifadə etmək bacarığı sosial qarşılıqlı əlaqələri zənginləşdirir. “Dil alətlər vasitəsidir.” (2, s.43)

Perseptual inkişaf fərdin ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsinə, öyrənmə proseslərinə və psixososial inkişafına böyük təsir göstərir. Bu inkişafı dəstəkləməkdə təhsil və pedaqoji yanaşmalar mühüm rol oynayır. Uşaqların qavrayış bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi onların öyrənmə qabiliyyətini artırır və sosial münasibətlərini gücləndirir. Bu kontekstdə oyun və yaradıcı fəaliyyətlərin əhəmiyyəti ortaya çıxır.

Emosional inkişaf fərdin öz duyğularını anlamaq, ifadə etmək və idarə etmək bacarıqlarının inkişaf etdirdiyi prosesdir. Bu proses fərdin özü və ətrafı ilə sağlam münasibətlər qurmağına kömək edir. Özünü qavrayış bu dövrdə formalaşır. Uşaqların emosional reaksiyaları çox vaxt ətraf mühit faktorlarından təsirlənir. Bu proses fərdin özü və ətrafı ilə sağlam münasibətlər qurmasına kömək edir. Emosional inkişaf uşaqlıqdan başlayan və həyat boyu davam edən bir prosesdir.

Aşağıda emosional inkişafın bəzi vacib aspektləri qeyd olunmuşdur:

1. Emosiyaların tanınması: Emosional inkişaf fərdin öz duyğularını tanıması və fərqləndirməsi ilə başlayır. Fərd xoşbəxtlik, kədər, qəzəb və qorxu kimi əsas duyğuları mənalandırır.

2. Emosiyaların ifadəsi: Duyğuları sağlam şəkildə ifadə etmək emosional inkişafın vacib hissəsidir. Fərd öz hisslərini lazımı şəkildə ifadə etmək və başqalarına çatdırmaq bacarığını inkişaf etdirməlidir.

3. Empatiya: Başqalarının duyğularını başa düşmək və onların nöqteyi-nəzərindən görmək bacarığı emosional inkişafın əsas elementlərindən biridir. Sağlam sosial münasibətlər qurmaq üçün empatiya lazımdır.

4. Emosional idarəetmə: Duyğuların idarə edilməsi emosional vəziyyətlərin öhdəsindən gəlmək və stresslə mübarizə aparmaq üçün fərdi inkişaf strategiyalarını əhatə edir. Bu, emosional sabitliyi təmin etmək üçün vacibdir.

5. Sosial bacarıqların inkişafı: Emosional inkişaf fərdin sosial bacarıqlarının inkişafına

kömək edir. Yaxşı ünsiyyət, əməkdaşlıq və münaqişələrin həlli bacarıqları bu prosesdə mühüm rol oynayır.

6. Özünü dərkətmə: Fərdlərin öz emosional vəziyyətlərini və reaksiyalarını dərk etməsi onların adekvatlığını artırır. Bu da onların şəxsi inkişafının bir hissəsidir.

7. Bağlanma və münasibətlər: Sağlam bağlanma üslubları və sağlam əlaqələr qurmaq bacarığı da emosional inkişafa daxildir. Yaxşı münasibətlərin qurulması fərdin emosional cəhətdən sağlam bir həyat sürməsinə kömək edir. “Müəyyən fərdlərlə güclü emosional bağlar yaratma meyli insan təbiətinin əsas komponentidir.” (3, s.33)

Emosional inkişafın təkcə fərdi səviyyədə deyil, həm də sosial səviyyədə mühüm nəticələri vardır. Emosional cəhətdən sağlam fərdlər yaşadıqları cəmiyyətin sağlamlığına müsbət təsir göstərir. Təhsil, ailə mühiti və sosial qarşılıqlı əlaqələr emosional inkişafı dəstəkləyən mühüm amillərdir.

Kiçik məktəb yaş dövründə dostluq münasibətləri çox vacib olur. Sosial qaydalar və normalar haqqında daha çox məlumat əldə edilir. Uşaqlar qruplarda necə davranmağı öyrənir və sosial münasibətlərini yaxşılaşdırmağa çalışırlar. Sosial inkişaf uşaqlıqdan başlayır və həyat boyu davam edir və bir neçə mühüm sahələri əhatə edir:

1. Ünsiyyət bacarıqları: İnsanların öz düşüncələrini, hisslərini və ehtiyaclarını ifadə etmək üçün dil və bədən dilindən istifadə etmək bacarıqlarını ehtiva edir.

2. Empatiya: Başqalarının duyğularını başa düşmək və onlarla münasibət qurmaq bacarığı sosial inkişafın təməl daşlarından biridir.

3. Sosial normalar və qaydalar: Cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş davranışları öyrənmək və bu qaydalara uyğun hərəkət etmək prosesidir.

4. Əməkdaşlıq və komanda işi: Başqaları ilə işləmək və ümumi məqsədlərə nail olmaq bacarığı sosial inkişafın vacib hissəsidir.

5. Emosional intellekt: Öz emosiyalarını idarə etmək və başqalarının emosiyalarına cavab vermək bacarığı sağlam sosial münasibətlərin qurulmasında mühüm rol oynayır.

6. Həmyaşd münasibətləri: Dostluq və sosial əlaqələr qurmaq və saxlamaq bacarığı xüsusilə uşaqlar və gənclər üçün sosial inkişafda vacibdir.

7. Münaqişələrin həlli: Sosial mühitlərdə yarana biləcək münaqişələri səmərəli şəkildə idarə etmək və həll etmək bacarığı da vacibdir. “Emosional intellekt münaqişəni aradan qaldırmır, lakin konstruktiv şəkildə idarə etmək bacarığını təmin edir.” (4, s.248)

Sosial inkişaf fərdlərə özünə inam, müstəqillik və sosial iştirak kimi mühüm həyat bacarıqları əldə etməyə kömək edir. Bu prosesdə təhsil, ailə dinamikası və mədəni amillər böyük rol oynayır.

Fərdi öyrənmə üslubları kiçik məktəbli yaş qrupunda ortaya çıxır. Bəzi uşaqlarda vizual öyrənmə, bəzilərində isə eşitmə və ya kinestetik öyrənmə üstünlük təşkil edir. Uşaqların bu bacarıqlarının nəzərə alınması onların təhsil həyatında uğur əldə etmələrinə təkan verir.

Öyrənmə üslubları fərdlərin məlumatı necə qəbul etməsinə, emal etməsinə və yadda saxlamasına müxtəlif yanaşmalara istinad edir. Bu üslublar təlimin daha effektiv olmasına kömək etmək üçün fərdlərin güclü tərəflərini müəyyən etməyə kömək edir.

Öyrənmə üslubları aşağıdakılardır:

— Vizual Öyrənmə: Bu üslubda öyrənmə şəxslər vizual materiallar (qrafiklər, diaqramlar, cədvəllər) vasitəsilə məlumatları daha yaxşı başa düşürlər. Bu öyrənmə üslubunda rəngli

qeydlər götürmək və vizual təqdimatlara üstünlük verərək dərs materialını daha yaxşı qavrayırlar.

— Audial öyrənmə: Eşitmə ilə öyrənənlər əsasən dinləyərək öyrənirlər. Onlar dərs zamanı dinləmək, müzakirə etmək və ucadan təkrar etmək kimi üsullarla məlumatları daha yaxşı qavrayırlar.

— Kinestetik öyrənmə: Kinestetik öyrənənlər maddi təcrübələr vasitəsilə öyrənməyə üstünlük verirlər. Tətbiqi tədqiqatlar, təcrübələr və hərəkət tələb edən fəaliyyətlər bu üslubun vacib elementləridir.

— Oxumaqla (yazmaqla) öyrənmək: Bu üslubda öyrənən şagirdlər mətnləri oxuyub yazmaqla daha yaxşı öyrənirlər. Fikirlərini yazı və oxuyla ifadə etməyə üstünlük verirlər. Bu öyrənmə üslubu Fleming və Mills-in VARK modelinə əsaslanır və Oxumaq-Yazmaq (Reading/Writing) üslubu adlanır. Bu üsluba malik olan şəxslər məlumatları mətn şəklində oxumaq, yazmaq və qeydlər aparmaq yolu ilə daha yaxşı mənimsəyirlər. “Oxuma və yazmağı öyrənənlər məlumatı sözlə ifadə etməyə üstünlük verirlər. Onlar mətnlərdən, siyahılardan və təriflərdən həzz alır və başa düşdüklerini ən yaxşı şəkildə yazı vasitəsilə ifadə edirlər.” (5, s.24)

Sosial öyrənənlər qrup işi və interaktiv müzakirələr vasitəsilə öyrənməyə üstünlük verirlər. Digər fərdlərlə qarşılıqlı əlaqə öyrənmə proseslərində böyük rol oynayır.

Bu üslubda olanlar tək qalmaq və müstəqil işləməyi sevir. Onlar öz sürətlərində öyrənməyə üstünlük verirlər.

Hər bir fərdin öyrənmə tərzini fərqli ola bilər və bir çox insan birlikdə birdən çox üslubdan istifadə edə bilər. Öz öyrənmə tərzini kəşf etməklə məktəbli dərs materialının daha asan və tez qavranılmasına nail ola bilər. Öyrənmə tərzini müəyyən etmək üçün müxtəlif testlər və sorğulardan istifadə edilə bilər.

Uğurlara və uğursuzluqlara yanaşma tərzini kiçik məktəblilərin özünə inamına ciddi şəkildə təsir edir. Müsbət rəy özünə inamı artırırsa da, mənfi təcrübələr özünə hörmətin aşağı düşməsinə səbəb ola bilər.

Özünəinam insanın öz qabiliyyətlərinə, dəyərlərinə və qərarlarına inamıdır. Bu anlayış fərdin özünü necə gördüyünə və özünə münasibətinə təsir edir. Özünə inam sağlam psixoloji vəziyyətin mühüm tərkib hissəsidir və həyatın müxtəlif sahələrində uğur əldə etməkdə həlledici rol oynayır.

Özünə inam yaratmaq üçün bu addımlar kömək edə bilər:

1. Özünü tanıma: Fərdin güclü və zəif yönlerini təyin etməsi özünə inamını artırır.
 2. Məqsədin müəyyənləşdirilməsi: Fərdin qarşıya kiçik, əldə edilə bilən məqsədlər qoyması və onlara diqqət yetirməsi, onlara çatdıqca özünə inamı artıracaqdır.
 3. Təcrübə qazanmaq: Yeni cəhdlər və fərqli təcrübələrə sahib olmaq fərdin özünə inamını artırır.
 4. Dəstək alınması: Ailə və dostlar kimi dəstəkləyici mühitdə olmaq özünə inamı artırır.
- “Özünə inam uğura zəmanət vermir, amma özünə şübhə uğursuzluğa zəmanət verir.” (6, s.272)
- İnsanın özünə inamı onun ünsiyyət bacarıqlarına və liderlik qabiliyyətinə də müsbət təsir göstərir.

Kiçik məktəb yaşlı dövründə uşaqlar kim olduqlarını hiss etməyə, qavramağa başlayırlar. Bu qavrayış onların yaxın ətraflarından (ailə, müəllimlər, dostlar) rəylər əsasında formalaşır.

Özünü qavrama, insanın özünü necə gördüyü və özü haqqında olan düşüncələri, hissləri və

inanclarının məcmusudur. Bu konsepsiya insanın öz şəxsiyyətini, dəyərini və səriştəsini necə qiymətləndirməsi ilə bağlıdır. Özünü qavrama insanın sosial qarşılıqlı əlaqəsinə, özünə inamına və ümumi psixoloji sağlamlığına təsir edən mühüm amildir.

Özünü qavrama bir neçə əsas komponentdən ibarətdir:

1. Özünəhörmət: İnsanın özünə hörməti müəyyən qədər özünü necə qiymətləndirməsi ilə əlaqəlidir. Yüksək özünə hörmət çox vaxt müsbət özünü qavrayışla, aşağı özünə hörmət isə mənfi özünü qavrama ilə əlaqələndirilir.

2. Özünütanıma: Fərdin öz xüsusiyyətləri, qabiliyyətləri, mənfi və müsbət yönələri və dəyərləri haqqında bildiklərinin məcmusudur.

3. Şəxsiyyət inkişafı: Öz şəxsiyyətini formalaşdırma prosesidir. Bu prosesdə ailə, dostlar, sosial və genetik faktorlar və mədəni amillər böyük rol oynayır.

Özünü qavramağa təsir edən bir çox amillər var. Bunlara uşaqlıq təcrübəsi, sosial mühit, genetica, media, mədəni normalar və həyat hadisələri daxildir. Mənfi təcrübələr, tənqid və ya həddindən artıq ideallaşdırılmış standartlara məruz qalmaq özünü qavramaya mənfi təsir göstərə bilər. Sağlam özünü qavrama insanın psixi sağlamlığı və ümumi həyat keyfiyyəti üçün son dərəcə vacibdir. Bunun üçün fərdlər özlərini qəbul etməyə, güclü və zəif tərəflərini başa düşməyə təşviq edilməlidir.

Kiçik yaşlı məktəblilərin qavrayışının düzgün başa düşülməsi təhsil proseslərində effektiv strategiyaların hazırlanması üçün vacibdir. Pedaqoqlar və valideynlər bu dövrdə uşaqların fərdi fərqlərini nəzərə alaraq dəstəkləyici mühit yaratmalıdırlar.

Problemin aktuallığı. Kiçik məktəb yaşlı uşaqların qavrayışının inkişaf xüsusiyyətlərinin tədqiqi müasir pedaqogika, psixologiya və neyropsixologiya sahələrində aktual məsələlərdən biridir. Uşaqların qavrayışı onların ətraf aləmi dərk etməsində, idrak fəaliyyətlərinin formalaşmasında və gələcək öyrənmə proseslərində mühüm rol oynayır. Müəllimlərin və pedaqoqların uşaqların qavrayış xüsusiyyətlərini bilməsi, tədris metodlarını onların yaş və psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırmağa kömək edir.

Problemin elmi yeniliyi. Ənənəvi tədqiqatlar əsasən uşaqların qavrayışının təbii və sosial mühitdə formalaşmasını araşdırırdı. Lakin müasir dövrdə smartfonlar, planşetlər və interaktiv öyrənmə vasitələrinin geniş yayılması uşaqların vizual və eşitmə qavrayışına, diqqət və informasiya emalı proseslərinə yeni təsirlər göstərir. Bu, qavrayışın inkişaf mexanizmlərini yenidən qiymətləndirməyi tələb edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Kiçik məktəb yaşlı uşaqların qavrayışının inkişaf xüsusiyyətlərinin araşdırılması təhsil və psixoloji dəstək sistemlərinin təkmilləşdirilməsi baxımından böyük praktik əhəmiyyətə malikdir. Bu tədqiqat nəticəsində əldə edilən biliklər müxtəlif sahələrdə tətbiq oluna bilər. Təhsil sistemində effektiv metodların hazırlanması və Psixoloji və pedaqoji dəstəyin gücləndirilməsi məsələlərinə diqqət çəkə bilər.

Ədəbiyyat

1. Piaget, J. *The Psychology of Intelligence*. New York, NY: International Universities Press. 410 s., 1950.
2. Выготский, Л. Мышление и речь. 400 с., 1934.
3. Bowlby, J. *Attachment and Loss*. Great Britain, Hogarth Press. 360 s., 1969.
4. Goleman, D. *Emotional Intelligence*. USA, Bantam Books. 384 s., 1995.
5. Fleming, N. *VARC: A Guide to Learning Styles*. New Zealand. 50 s., 1992.
6. Bandura, A. *Self-Efficacy: The Exercise of Control*. USA. W.H. Freeman and Company. 390 s., 1997.

Е.И. Насибова**Особенности развития восприятия детей младшего школьного возраста****Резюме**

Восприятие детей младшего школьного возраста в этот период становится более целенаправленным, структурированным и аналитическим. Теперь они способны понимать не только внешний вид вещей, но и внутренние взаимоотношения вещей. Укрепляется абстрактное мышление и логическое восприятие, развиваются понятия времени и пространства. Опыт и знания влияют на точность восприятия, а школьный опыт учит концентрироваться и осознанно воспринимать информацию. Игры и визуальные материалы поддерживают этот процесс.

E.İ. Nasibova**Developmental features of perception in younger school-age children****Summary**

The perception of younger school-age children during this period becomes more purposeful, structured and analytical. They are now able to understand not only the external appearance of objects, but also their internal relationships. Abstract thinking and logical perception are strengthened, and the concepts of time and space are developed. Experience and knowledge affect the accuracy of perception, and school experience teaches to focus attention and consciously perceive information. Games and visual materials support this process.

Redaksiyaya daxil olub: 05.03.2025